
LJEVIČARSKE IDEJE MEĐU CRNOGORSKIM KOLONISTIMA U BAČKOJ

Slobodan Medojević

The author is documenting the opinion that, between the two wars, many of Montenegrin emigrants in Bačka had accepted political ideas of the Left-wing. The Montenegrins were propagators and generators of the communist movement among the youth in high schools and faculties, from where the ideas spread to Montenegrin households.

Koloniziranjem u periodu između dva svjetska rata oko 450 crnogorskih porodica u Bačkoj, naročito onih u okolini Subotice, stvorena je prilika za školovanje mladih crnogorskih kolonista kao i njihovih rođaka, prijatelja, odnosno sunarodnika iz Crne Gore jer je grad Subotica imao, pored mnogobrojnih škola i Pravni fakultet. Tako je crnogorska omladina bila u prilici da i u skromnim materijalnim uslovima ipak studira ili se školuje, a time su i mnogi Crnogorci iz matice dobili priliku da boraveći u njihovim domaćinstvima po raznim osnovama bliskosti takođe izuče neku od subotičkih škola ili studiraju na Pravnom fakultetu.

Ljevičarske ideje koje su se pojavile upravo među školskom i fakultetskom omladinom, imale su plodno tle upravo kod Crnogoraca. Masovno usvajajući ove ideje Crnogorci iz Bačke

zajedno sa Crnogorcima iz matice postaju najveći propagatori ljevičarskih ideja i generatori komunističog pokreta među omladinom na fakultetu i srednjim školama. Iz škola i sa fakulteta ove ideje su brzo širile u crnogorska domaćinstva.

Procentualno posmatrano, Crnogorci su najmasovnije podržavali ljevičarski pokret u Bačkoj. Analogno njihovom angažmanu, bilo je i njihovo stradanje i posljertna slava. Mnogi su hapšeni, mučeni po raznim kazamatima. Za vrijeme rata njihove porodice su odvođene u logore Mađarske i drugih država sila Osovine, gdje su mnogi umrli. Mnogi Crnogorci su poginuli u NOB-u, a preživjeli su svjedočili o besmrtnim djelima male crnogorske zajednice u Bačkoj koja je ostavila neizbrisiv trag u borbi za pravo i pravdu, protiv režima Karađorđevića i u Drugom svjetskom ratu protiv fašizma i nacizma!

Ostalo je sačuvano mnoštvo materijala u obliku raznih novinskih napisa i posljertnih monografija tematski vezanih za ljevičarski pokret u Bačkoj. Sačuvana je u fragmentima i arhivska građa koja vjerodostojno svjedoči o tom vremenu.

Ovdje ćemo se osvrnuti samo na najvažnije detalje u slavnoj istoriji naprednog pokreta koji se odnose na Crnogorce i njihovu ulogu u njemu.

Revolucionarne ideje su počele prodirati u dobrovoljačka naselja, naročito u Karkatur (sadašnje Mićunovo), Ratu kod Bajmoka, Čantavir i Žednik već od 1933. i 1934. godine. Značajan uticaj izvršili su studenti Pravnog fakulteta iz Subotice, među kojima su prednjačili Crnogorci, a naročito Petar Radović.¹

Uz Radovića, koji je bio član KPJ od 1931, na širenju ljevičarskih ideja aktivno su radili i Risto Lekić (član KPJ od 1932), Krsto Popivoda i Radoje Vujošević. Kada je ova grupa studenata bila otkrivena od strane policije (1934), u Žedniku je uhapšen

¹ Dr Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke □ na putu ka novoj Jugoslaviji*, Subotica, 1990, 122-123.

Radoje Vujošević. To je bilo prvo hapšenje komunista u selu, koje je naišlo na širok odjek i raznovrsne komentare. Jedni su bili radoznali, drugi su bili začuđeni naročito kada su u „Politici“ od 6. novembra 1934. godine pročitali policijsko saopštenje o masovnom hapšenju komunista u Subotici, studenata i velikog broja radnika.² Naročito su bili zabrinuti oni pojedinci čije su nacionalističke strune tada bile zategnute zbog ubistva kralja Aleksandra u Marseju. Neki su, pak, već tada ispoljili svoju postojanost i ljudsko poštenje.

Tako je Krcun Milić, kada su iznenada jednog popodneva krajem oktobra te godine u njegovu kuću banuli agenti da hapse Radoja Vujoševića koji je kod njega stanovao, odmah oštro protestovao. Tada se pribrano umiješao sam Radoje:

Neka, Krcune, neka me hapse. Kako me hapse, tako će me i pustiti. Nemam ja na sebi krivice. Niti sam šta ukrao, niti sam koga ubio.

Još oštrije je reagovao drugi Crnogorac dobrovoljac, Belo Raspopović, kod koga su dan-dva kasnije isto tako iznenada došli agenti u pratnji žandarma da traže Petra Radovića, jednog od tadašnjih vodećih subotičkih komunista, koji je povremeno navraćao u Žednik, a sada se skrivao, pokušavajući da izbjegne hapšenje. Na sva pitanja i drske upadice agenata, Belo je energično odgovarao.

Na pitanje jednog od agenata da li poznaje Petra Radovića, stari Belo Raspopović je odgovorio:

Poznajem, vala, čoce k'o svako svoje dijete.

Znaš li ti onda ko je on? – nastavi agent prijetećim tonom i s očitim prizvukom cinizma u glasu.

E, bogumi, to mi je kum i đetić kakvog na cijelom svijetu nema, – odgovori Belo-Bećo svojim crnogorskim narječjem.

Kum, veliš, majku vam komunističku! Zar i vi priznajete kumstvo? – razbjesnio se osorni agent.

² *Politika*, 6. novembar, 1934.

Muč' čoce, ne vrijeđaj! – protestovao je stari ratnik. – Prozboriš li još jednu takvu, biće zla, bož'a ti vjera!

Šta si rekao?

To što si čuo i nemo' da ti još jednom zborim! Nijesam se ja borio za ovu zemlju da slušam takve poganštine – vikao je sad uvrijeđen i sve razjareniji Bećo.

Videći bijes i odlučnost starog ratnika, a i suočen s mrkim pogledima jednog broja Belovih susjeda koji su se u međuvremenu okupili izazvani nastalom galamom, najzad je i agent promijenio ton.

Zapitao je Bela Raspopovića gdje mu je kum, a kada je dobio odgovor da je Radović rekao kako će krenuti put Bačke Topole, završila se i ta epizoda u vezi s prvim hapšenjem komunista u Žedniku.³

Pod uticajem ovih revolucionarnih studenata počinju da se aktiviraju i stariji đaci i studenti iz Žednika. Nekoliko studenata subotičkog Pravnog fakulteta: Radoje Vujošević, koji je ubrzo poslije hapšenja bio pušten, zatim Milorad Vuković i Savić Bogetić stanovali su u Žedniku i neposredno uticali na podizanje svijesti đачke omladine. Pod njihovim uticajem, već 1934. godine studenti i stariji đaci, čitaju marksističku literaturu i počinju razvijati političku aktivnost u selu i u gimnaziji.

Ideje komunizma bile su sve više javno širene među omladinom koja je i bila generator svih aktivnosti komunista. Režim je sve odlučnije reagovao na ove pojave masovnim i često nasumičnim hapšenjima. Tako je u „Politici“ od 6. novembra 1934. objavljen članak slijedeće sadržine:

„Podpredstojništvo policije u Subotici uspelo je ovih dana da otkrije jednu veliku komunističku organizaciju u Subotici i okolnim mestima, koja je bila organizovana na najnoviji način organizacije komunističkih ćelija. Policija je uspela da na delu

³ Dr Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke □ na putu ka novoj*

rasturanja letaka komunističke sadržine uhapsi nekoliko lica koja su docnije priznala i odala ostale učesnike u ovoj komunističkoj aferi.

Do sada su uhapšeni skoro svi članovi ove komunističke organizacije i to: Krsto Popivoda iz Lješevog Stupa, Josif Berdović iz Gornjeg Sela, Veljko Ninković iz Nikšića, Radosav Bojović iz Nikšića, Radoje Vujošević iz Bjeljine i Petar Radović iz Martinića, svi studenti prava subotičkog Pravnog fakulteta, svi iz Zetske banovine. Pored njih uhapšena je i Mila, kći prodekan na Pravnog fakulteta u Subotici g. dr Iva Milića, takođe studentkinja prava, koja je prikrivala jednog od glavnih organizatora komunističkih ćelija, i to Petra Radovića, studenta prava koji je njenom pomoći pobjegao u momentu kada je trebalo da bude uhapšen.⁴

Pored navedenih list objavljuje još 14 imena uglavnom Subotičana sa naznakom zanimanja pored svakog imena sa napomenom da ih ima još uhapšenih. Članak se zaključuje rečenicom: „Istraga se nastavlja u svim pravcima i očekuje se hapšenje i ostalih članova ove komunističke organizacije“.⁵

Hapšenja, progoni, prijetnje i zastrašivanja nijesu omele rad KPJ na sjeveru Bačke. Vođe i dobar dio članova KPJ na ovim prostorima bili su Crnogorci.

Aktivan politički rad i formalno definisanje strategije KPJ već početkom 1935. još snažnije podstiču sve veću brojnost članstva KPJ.

U skladu sa odlukama splitskog plenuma septembra mjeseca 1935. godine u Velikom Bečkerek (danas Zrenjanin) održana je V pokrajinska partijska konferencija. Od tada se i u Vojvodini pažnja usmjerava na obrazovanje antifašističkog narodnog fronta. Pored viših foruma, partijska aktivnost se proširuje i na obnavljanje mjesnih organizacija, na borbu za nacionalnu ravnopravnost,

⁴ *Politika*, 6. novembar, 1934.

⁵ Isto

kao i na široke narodne mase. Time započinje novi period u klasnoj borbi. Zahvaljujući aktivnosti komunista razvijaju se stalne veze između radnika, agrarnog proletarijata, inteligencije, srednjoškolske omladine i studenata.

Bajmočki historičar i publicista Antal Mojzeš povodom organizovanja KPJ u Bajmoku i okolini zapisao je sljedeće: „Na sindikalnom planu u Subotici je novembra 1935. godine održana sindikalna konferencija, na kojoj se raspravlja o pitanju izgradnje jednog jedinstvenog sindikalnog pokreta“.

Subotički Pravni fakultet je sredinom tridesetih godina centar napredne omladine. Na ovom fakultetu je već 1933. godine osnovana prva partijska ćelija. Na Pravnom fakultetu sem Subotičana studira i mnogo mladih Crnogoraca iz okolnih kolonističkih naselja. Tako i novoformiranu partijsku ćeliju sačinjavaju studenti kolonisti, u ogromnom procentu Crnogorci! Formira se i druga partijska ćelija. Njeni članovi su Crnogorci: Milorad Vuković, Radisav Bojović, Božo Miletić i Gojko Durutović a sekretari su Petar Radović i Milorad Vuković. Ova imena valja pomenuti stoga što Bojović, češće, i Vuković, rjeđe, posjećuju crnogorsku koloniju Ratu kod Bajmoka. Rođaci Radosava Bojovića živjeli su na Rati kod Bajmoka, pa je on zimi tuda išao u školu. Bajmok je imao dobre željezničke veze sa Suboticom, što je učenicima omogućavalo svakodnevno putovanje.

Članovi dvije partijske ćelije na Pravnom fakultetu donose odluku da će se baviti organizovanjem mladih koji žive po naseljima. U prvom redu su imali u vidu napredne omladince i omladinke. Za rad sa novožedničkim mladima zaduženi su Radoje Vujošević i Milorad Vuković. Organizovanje bajmočkih mladih povjereno je Radosavu Bojoviću. Tako su Crnogorci praktično postali vođe Komunističkog pokreta na sjeveru Bačke.

Među mladima na Rati brzo se šire napredne ideje. Tako Vukan Đukić već 1935. godine postaje član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Sa Đukićem se družio Ilija Lubarda iz

Dobrovoljačkog Sela, koji je inače bio učenik VIII razreda subotičke gimnazije. Ilija Lubarda u zimskim mjesecima pohađa školu tako što svakodnevno od svojih rođaka sa Rate putuje u grad. Tada je Đukić učenik VII razreda gimnazije. Lubarda je bio član SKOJ-a. Sa njima se takođe druži kolonistički omladinac sa Rate Joko Leković, učenik subotičke Trgovačke akademije.

Ilija Lubarda kasnije postaje član KPJ i 13. jula 1941. godine učestvuje u crnogorskom narodnom ustanku. Zajedno sa svojom sestrom Maricom gine kao prvoborac 1942. godine. Jako Leković je od 1943. godine učestvovao u Narodnooslobodilačkom ratu. Umro je 1966. godine kao pukovnik Jugoslovenske narodne armije.

Potkraj aprila 1935. godine tri druga odlučuju da će za 1. maj izvesti jednu akciju, odnosno da će stanovništvu naselja staviti do znanja da i u Bajmoku ima članova Partije i skojevaca. Zato u obliku plakata pripremaju tri oglasa. Dok Đukić i Lubarda crtaju i uljepšavaju plakat, dotle Leković priprema ljepilo od brašna. Zatim tri mladića pod plaštom večeri krenuše iz Rate ka Bojmoku. Stigavši u centar sela oni prvi plakat izlijepiše na vidljivo mjesto na kiosku pored bioskopa. Drugi su stavili na vrata Šilove prodavnice, a treći na ulaz Zvekanove gostionice u blizini Rate.

Akcija je izvršena uspješno, baš onako kako je planirano, međutim, prevratnički čin mladih nije se svidio poglavarstvu naselja koje traži od somborske žandarmerije da ispita cio slučaj. Žandarmi su već narednog dana pretresli Bajmok, tragajući za ljepiocima plakata. Dospjeli su i do Rate. Od mladih je narednog dana izjutra Lubarda otišao kući u Dobrovoljačko Selo, a Leković i Đukić su se sakrili u Veliki rit na Rati. Oko podne krenuše kući. Tada im je žandarmerija već bila na tragu. Kasnije je Leković sproveden u žandarmerijsku stanicu. Joka Lekovića su u toku noći više puta tukli i ispitivali u vezi sa lijepljenjem plakata. On, međutim, o tome ništa nije priznao. Dakle, Lekoviću se može zahvaliti što trojica učesnika prve akcije mladih nijesu provaljena.

Na plakatu se nalazio nacrtan srp i čekić, zatim poziv upućen poljoprivrednim radnicima. Ispod teksta je velikim slovima bio ispisano: „Proleter i svih zemalja ujedinite se!“ Pored toga, bile su ispisane parole u kojima se klicalo Sovjetskom Savezu, slobodi i ravnopravnosti.

Nakon toga i Joko Leković postaje član Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

U to vrijeme vezu između subotičkih i bajmočkih skojevaca održava Ilija Lubarda.⁶

Osim navedenih naselja ideja komunističkog pokreta širila se i na mnoga druga sjevernobačka naselja u kojima su kolonizovani Crnogorci. Tako je i u Čantaviru opštinski bilježnik napisao izvještaj o tome da je među srednjoškolskom i studentskom omladinom u Novom Žedniku uočena komunistička aktivnost:

Čantavir, 12. februara 1937.

*Komunistička akcija među
srednjoškolskom omladinom i studentima*

*Sreskom načelstvu,
Bačka Topola*

Izveštavam da se na ovdajšnjoj koloniji Gen. Hadžićevo (Žednik) među đacima srednjih škola i studentima od izvesnog dužeg vremena (oko pre dve godine) primećuje dosta aktivna komunistička akcija.

Najagilniji među njima je student prava Bogetić Savić, rodom iz Crne Gore, koji je u vezi sa otkrićem komunističkog pokreta na subotičkom Pravnom fakultetu bio 1935. godine hapšen i

⁶ Antal, Mojzeš, *Radnički pokret u Bajmoku*, Subotica, 1984, 47-49.

kažnjen; on je neki dalji rođak ovdašnjeg dobrovoljca Crnogorca Raspopovića Bele i kod njega je stanovao i pre hapšenja, a i sada je nedavno ponovo došao kod njega i ovde živi. Pored toga primećeno je da su još i sledeći studenti sa iste kolonije naklonjeni komunizmu; Pualić Radovan, koji živi kod braće; Morača Milutin, koji živi kod oca; Ivanović Đoka, koji živi kod oca; a zatim bivši gimnazista Jovanić Đorđe, koji je zbog komunizma osuđen na 7 meseci zatvora i kao takav izbačen iz gimnazije.

I pored toga što su goreimenovani prilično aktivni u širenju komunističke ideje, blagodareći nacionalnoj svesti našeg življa na istoj koloniji, rezultat te njihove razorne akcije je minimalan.

Mišljenja sam da bi Bogetića Savića valjalo proterati iz Čantavira pošto ovde nema nikog od svojih bližih rođaka, a kao agilan komunista je štetan za okolinu. Što se tiče ostalih pomenutih lica, mišljenja sam da bi na njihove roditelje trebalo uticati da ovi svojim roditeljskim autoritetom pokušaju vratiti s pogrešnog puta svoju decu.⁷

Beležnik:

Čantavir, 12. februar 1937. god.

Maksim Vrsajkov

Da je subotički Pravni fakultet bio nukleus ideja i strategija KPJ, a Crnogorci najpouzdaniji i najagilniji faktor svjedoči napis iz lista „Mladi Sever“ u kome je podrobno opisano stanje na fakultetu, a gdje se apostrofira crnogorska dominacija u jednom od dva studentska udruženja:

⁷ Istorijski arhiv, Subotica, F-Opština Čantavir 1918-1941, privremeno spisi odloženi hronološkim redom

Novi Sad, avgust 1938.

Studentski život

U Subotici

Na subotičkom Pravnom fakultetu studira oko 500 studenata, iz svih krajeva naše zemlje. Najviše ih je iz Dunavske banovine, oko 250. Po gradovima najviše ima Subotičana, oko 70, pa zatim Novosađana 46. Preko školske godine u Subotici ima oko 180-200 studenata.

Na fakultetu postoje četiri udruženja: „Svetlost“, „Akademiški Sever“, „Akademiški Aero-klub“, „Jugoslovensko-bugarska liga“, kao i podružnica Ferijalnog saveza. Najveći broj članova ima „Svetlost“, udruženje u kome preovlađuju Crnogorci, i „Akademiški Sever“ u kome su Vojvođani u većini.

Do pre 2-3 godine glavnu reč na fakultetu vodio je „Akademiški Sever“ kada su mu na čelu bili vredni i ozbiljni, danas već diplomirani studenti. O radu iz tih godina govore mnoga predavanja, održana na dobro posećenim sednicama udruženja. Kasnije, odlaskom jedne vredne generacije, rad u „Akademiškom Severu“ je popustio, dok se u poslednje vreme oseća uticaj jedne grupe studenata, politički obojene. Pogotovo se to osetilo ove godine kada je „Akademiški Sever“ došao u tešnju saradnju sa udruženjem „Svetlost“ koje je u sebi okupilo svu „modernu, socijalnu, naprednu i antifašističku“, a zapravo levičarsku studentsku omladinu. Rezultat ove saradnje je bio taj daje „Akademiški Sever“ ne samo izgubio vodstvo na Fakultetu, već i sama uprava njegova ne vodi glavne poslove udruženja, već pomenuta grupa studenata, a ona služi samo za stafazu.

Kao vidni znak saradnje „Svetlosti“ i „Akademiškog Severa“ organizovan je 27. maja ove godine jednodnevni protestni štrajk,

iz solidarnosti sa beogradskim levičarima, povodom poznatih događaja na Tehničkom fakultetu. Toga dana došlo je i do sukoba u auli Fakulteta kojom prilikom je bilo i nekoliko ranjenih.

Posle ovog događaja nastalo je zatišje, a naskoro i kraj školske godine. Za vreme ispita nalazili su se skoro svi studenti u Subotici, i tom prilikom je na svakom koraku ispoljavano nezadovoljstvo zbog prošlih događaja, a naročito se zameralo vodstvu „Akadenskog Severa“ što je udruženje napustilo svoj tradicionalni stav.

Na mladom pokoljenju Vojvođana je da „Akademski Sever“ izvuče iz gliba i postavi opet na svoje sopstvene noge, kako je to nekada bilo- daleko izvan i iznad svake politike.⁸

N. Subotić

Sve izrazitija narodnofrontovska politika koja se širila u zemlji i u različitim oblicima dopirala u mnoge njene krajeve, u svom programu i praktičnoj realizaciji sve više je isticala antifashiističku komponentu.

Ta antifashiistička, narodnofrontovska dimenzija tadašnjih političkih kretanja, koja je pretpostavljala što šire okupljanje svih demokratskih i patriotskih snaga društva, postepeno se kod naprednih snaga, a pogotovo komunista kao njihovog vodećeg dijela kristalisala u sve jasnije saznanje o neposrednoj opasnosti po nezavisnost zemlje. Tih godina, 1938. i 1939, narodnofrontovski pokret je istakao akciono geslo „Branićemo zemlju“, što je imalo snažnog odjeka, naročito kod omladine, posebno srednjoškolske i studentske.

⁸ *Mladi Sever*, avgust 1938, br. 1., N. Subotić, *Studentski život u Subotici*

U tadašnjoj društvenoj praksi su nastajali svi neophodni uslovi koji su omogućavali unapređivanje i iznalaženje novih oblika rada i organizovanja naročito napredne omladine.

Brzo se rađa inicijativa za osnivanje neke vrste kulturne zadruge. Inicijativa za osnivanje kulturne zadruge potekla je od komunista Žednika i Dobrovoljačkog Sela (sadašnjeg Višnjevca) i njihove tješnje saradnje s pojedinim komunistima iz okolnih mjesta. Prva zamisao ovih komunista bila je da se obnovi i osnuje neka vrsta omladinskog kulturnog pokreta po uzoru na OMPOK (Omladinski kulturno-privredni pokret), koji je djelovao u Vojvodini od jeseni 1936. i u toku 1937. godine, dok ga vlasti nijesu zabranile s ocjenom da je bio pod uticajem komunizma.

Pošto je poslije zaista velikih problema u formalizovanju već generisane ideje, konačno nađena odgovarajuća polazna osnova i zakonski okvir u Zakonu o privrednim zadrugama, prvobitna ideja o stvaranju pogodne organizacije konkretizovala se u osnivanju „Kulturne zadruge vojvođanskih naseljenika Preporod“.⁹

O tom nadasve zreloom sagledavanju svih neophodnosti novog modela organizovanja, svjedoči i članak Ilije Lubarde objavljen u listu „Naša mladost“, početkom aprila 1939. Govoreći o problemima kolonija i kolonističke omladine, o položaju te omladine, kao i djelatnosti koja se već razvija u pojedinim mjestima, kao u Žedniku, Dobrovoljačkom Selu, Karkaturu, Bajmoku i nekim drugim mjestima, Lubarda je pisao kako je u njenom kulturno-prosvjetnom radu bilo i prepreka, a „bilo je i grešaka naročito u pitanju saradnje sa starijima. U početku se nije pravilno ocenjivala potreba saradnje mladih sa starijima, nego se počeo stvarati front mladih protiv

⁹ Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke – na putu ka novoj Jugoslaviji*, Subotica 1990, 153-157

starih. Ali se brzo uvidjela ova greška i ubrzo je ispravljena. Uskoro se pokazalo da je saradnja omladine sa starijima ne samo nužna nego i jedini pravilan put. Danas među starijima imamo ne samo simpatizera, nego iskrenih saradnika“.

„Stoga kolonistička omladina“, nastavlja Lubarda, „treba:

1) ostvariti jedinstvo unutar svake kolonije, „sve omladinske snage da okupimo na zajedničkom programu, a ne na zajedničkoj ideologiji, kako su to pitanje ranije pogrešno postavljali neki intelektualci.

2) povezati omladinu iz svih kolonija,

3) ostvariti saradnju sa svim poštenim starijim i

4) pokret kolonističke omladine ukopčati u pokret vođan-
ske omladine.

Mi, kolonistička omladina, živimo pod istim uslovima kao i ostala vođanska omladina. Iste nas nevolje tište. Naš put je zajednički. Moramo se bolje upoznati međusobno.“ U tome će biti i najveća snaga mladih. Ovo su u stvari bile i osnovne ideje koje su ugrađivane u djelatnost „Preporoda“.

Inicijativa za osnivanje jedne ovakve zadruga imala je svoju duboku političku i društvenu zasnovanost.

Posebno treba istaći značaj toga što se prišlo osnivanju kulturne zadruga, a ne, recimo, nekog kulturnog udruženja, društva i si. Pored jasnih razloga o prednosti jedne kulturne zadruga, neobično važan razlog bio je i taj što za stvaranje i rad zadruga (za održavanje skupština i sastanaka) prema Zakonu o privrednim zadrugama koji je bio na snazi, nije bila potrebna nikakva prethodna dozvola od sreskog načelstva, odnosno policije. Naime, za rad kulturnih društava ili udruženja odobrenje je davao sreski načelnik, dok „za osnivanje zadruga nije bilo potrebno nikakvo prethodno odobrenje“, kako se kaže u Zakonu o privrednim zadrugama, na osnovu kojega je i osnovana zadruga „Preporod“.

Za rad zadruge bilo je dovoljno da se njeno osnivanje registruje u trgovačkom ili okružnom sudu.

Kad se prečistilo s tim kakvu organizaciju treba stvoriti, tj. kad se odlučilo da se osnuje kulturna zadruga, odmah se prišlo izraditi pravila i pripremanju osnivačke skupštine.

Kada su bili dovršeni svi ti neophodni prethodni poslovi i obavljene potrebne konsultacije, na čemu se intenzivno radilo nekoliko ljetnjih meseci 1939. godine, moglo se pristupiti neposrednom sazivanju i održavanju osnivačke skupštine.

Pravila su zahvaljujući zakonskim rješenjima definisala veoma širok spektar pitanja od nacionalnog, prosvjetnog, kulturnog podizanja naseljenika pa do unapređenja „privrede i poljoprivrede“. Od posebnog je značaja što su pravila omogućavala da zadruga „održava predavanja, tečajeve i javne priredbe...da osniva i održava čitaonice, knjižnice i narodne univerzitet...da štampa, rastura i prodaje knjige, listove i časopise...da otvara štamparije i knjižare“ itd. Ovim su zaista date izvanredno široke mogućnosti da se u okviru ovakve jedne legalne organizacije radi, ne samo na političko-kulturnoj propagandi u narodu, nego da se u stvarnom životu ukorjenjuje nova društvena praksa.

Okružni sud u Subotici, sudsko odjeljenje VII, 25/1939. godine potvrdilo je na ovjernom spisku članova-osnivača: „Da su ova Pravila ubeležena u zadružni registar ovog Suda: sveska II, strana 122. pod red. brojem 41, što ovim zvanično potvrđujemo.“¹⁰ Na taj načinje došlo do osnivanja ove zadruge i do zvanične potvrde (sudske) o njenom postojanju.

Kulturna zadruga vojvođanskih naseljenika „Preporod“, osnovana 15. oktobra 1939. godine, sa sjedištem u Žedniku, u

¹⁰ Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke – na putu k novoj Jugoslaviji*, Subotica, 1990, 165

periodu do aprilskog rata 1941. godine proširila je svoju djelatnost u raznim oblicima u više od tridesetak mjesta sjeverne Bačke.

Mada je Zadruga „Preporod” trajala relativno kratko vrijeme, jedva godinu i po dana, ona je imala plodnu aktivnost i zabilježila je znatne rezultate.

Na prvom mjestu treba istaći organizaciono učvršćivanje i širenje „Preporoda“ po drugim mjestima. Njegova rasprostranjenost je bila velika, ali se na tome nije stalo. Ubrzo se prišlo osnivanju pododbora, tako da je „Preporod“ postao veoma dobro organizovani napredni pokret.

Drugi osnovni zaključak o ulozi i značaju „Preporoda“ može se izvesti iz analize držanja i sudbine njegovog članstva, kao i mnogobrojnih pripadnika pokreta koji su djelovali i izrastali pod uticajem njegove bogate aktivnosti, u periodu NOR-a i revolucije, kada se pripadnost određenim pokretima i idejnim opredjeljenjima potvrđivala u surovim ratnim uslovima, kada se vjernost idealima često morala plaćati i životom. Kao što je bio povezan i jedinstven njihov rad, koji su u raznovrsnim oblicima i na različite načine u okvirima „Preporodovog“ djelovanja mogli obavljati do fašističkog napada na Jugoslaviju, koji se u kratkotrajnom Aprilskom ratu završio okupacijom i okupatorskom podjelom jugoslovenske države, bilo je isto tako jedinstveno i nepokolebljivo opredjeljenje komunista i skojevaca i svih ostalih članova i saradnika „Preporoda“ za nastavak borbe protiv okupatora, za narodnooslobodilačku borbu, odnosno za dostojanstveno držanje u različitim okolnostima u koje ih je odveo vjor rata.¹¹

¹¹ Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke – na putu k novoj Jugoslaviji*, Subotica, 1990, 196-197

Dolaskom novog rata, nastupila su teška prekretna vremena. Okupacijom zemlje cijelo naseljeničko stanovništvo u Bačkoj doživjelo je tešku sudbinu i našlo se u velikom iskušenju. Stradanje pojedinaca počelo je već u trenutku ulaska mađarskih, Hortijevih trupa u Bačku.

Budući da je jugoslovenska vojska napustila teritoriju Bačke još prije dolaska mađarske okupatorske vojske na tlo Jugoslavije, i da bi se inscenirao ratni pohod, mađarske trupe su negdje nasumice pucale u narod ili u neke objekte, a negdje se isprovocirao napad na mađarske trupe, pa su kao odmazdu za takav navodni otpor one vršile strijeljanje ljudi. Takvog stradanja stanovništva bilo je u više mjesta. Tako je u Bajmoku-Rati palo pet žrtava, mahom omladinaca, u Žedniku je ubijeno 11 ljudi i žena, u Tomislavcima (Oreškovićevu) pale su tri žrtve, u Dobrovoljačkom Selu dvije (a kasnije i više), u Karkaturu 32 žrtve. Najveći masakr nedužnog stanovništva izvršen je u Sirigu, a strijeljanja su vršena i u mnogim drugim mestima.

Tokom dvodnevnog zaposijedanja Baranje i Bačke, koje je izvršeno 11-13. aprila 1941, mađarski okupatori su poubijali 3500 ljudi, a oko 10000 su uhapsili, maltretirali i pljačkali.¹²

Ali žrtava bi u ta dva-tri dana bilo više da i u tim odsudnim trenucima nijesu progovorila ljudska solidarnost i društvena svijest. Izvanrednu ljudsku hrabrost i primjer koji je već ušao u literaturu, pokazao je žednički Mađar Antal-Antika Kiš. Čim je doznao da se poslije izvršenih ubistava prve jedanaestorice priprema novi zločin, on je kao bez glave odleteo na svom biciklu na poljanu izvan sela, stao ispred strjeljačkog stroja mađarske okupatorske vojske s već uperenim puškama na oveću grupu Žedničana postrojenih za strijeljanje, i ustao u njihovu odbranu.

¹² Dr Milenko Palić, Ištvan Kiš, *Uzavrela Zemlja*, Subotica, 1983, 66

Mađar Antika Kiš je svjesno založio svoj život da bi spasio živote svojih sugradana, mahom Srba i Crnogoraca. Antika je u to vrijeme bio simpatizer Komunističkog pokreta i aktivan član „Preporoda“.¹³

Nakon okupacije vlast Hortijeve Mađarske neumoljivo je počela da sprovodi svoj plan tzv. „oslobođenja južnih krajeva“ i već krajem aprila obnarodovala je naredbu da „sva ona lica srpske, bosanske, crnogorske, te ciganske narodnosti, Jevreji, koji pre 31. oktobra 1918. godine nisu imali opštinsku zavičajnost na području velike Mađarske (bez Hrvatske), a nisu ni potomci ovakvih lica, tj. useljenici ili kolonisti, dužni su napustiti područje države u roku od 3 dana počev od 28. aprila 1941. godine u „0“ sati.“¹⁴

U toku narednog mjeseca ove odredbe bile su još pooštrene i plan iseljenja počeo se sprovoditi.

Nastupili su teški dani. Jedva je prošlo mjesec dana od žalosnih prizora rasula odbrambene sile domovine i odstupanja kolona vojnika.

Mnogi stanovnici, omladinci posebno, preživljavali su tih dana, moglo bi se reći dvostruku tragičnost situacije. Prvi put su se poneki od njih oružali, spremali se za odbranu zemlje, ponekad učestvovali i u pojedinim vojničkim radnjama: patrolirali, davali straže kod pojedinih objekata, a ponekad i kolima prevozili kakve potrebe za vojsku. I odjednom rasulo i poraz. A samo nekoliko dana docnije, pojedini su ponovo bili mobilisani, prinuđeni da prenose ili prevoze stvari nove vojske, ovoga puta tuđe, okupatorske. Bez milosti su otrgnuti od svojih kuća i kretali su

¹³ Radovan Paulić, *Svjetlost u pustari*, Subotica, 1962, 165; Miloš Lukić, *Žedničke iskre*, Novi Sad, 1978, 411-416; *Sećanja učesnika NOR-a Subotice, 1920-1944*, Subotica, 1985, 39.

¹⁴ Lazar Čikveš, *Na Goloj ledini*, Subotica, 1987, 82.

u neizvjesnost. Sada, pak, doživljavaju izgon, protjerivanje sa svojih ognjišta, mlađi i iz svojih rodnih domova. Prizori dolaska mađarskih žandarma, osionih i neumoljivih tzv. „Perjara“ i kada bi oni opkolili selo s naredbom da se u roku 2-3 sata svi stanovnici sela sprema i ukrcaju u kamione, svi - od male, ponekad tek rođene djece do najstarijih, bili su jezivi.

Najveći dio žedničkog stanovništva se stoga već u toku maja 1941. godine spremio za odlazak iz sela, uglavnom u zavičajna mjesta. Takvih odlazaka bilo je i iz okolnih naselja. Međutim, veliki dio naseljeničkog življa je dočekaao čas dolaska „Perjara“ u opkoljenom selu, čuo je zlokobnu naredbu brzog ukrcavanja u kamione i odvođenja u logore. Poslije višednevnog ili višemjesečnog zadržavanja i početnih stradanja u usputnim logorima koje su okupatorske vlasti otvarale po cijeloj Bačkoj, većina je dospjela u logor Šarvar. Jedan dio toga protjeranog naseljeničkog stanovništva uspio je još prije Šarvara da se na razne načine izvuče iz logora, dok su neki naknadno prihvatili uslove koje su postavljale okupatorske vlasti (odricanje od zemlje i svega što su imali), te im je omogućen prelazak preko granice još u toku ljeta 1941. godine. Crnogorci su se uglavnom vraćali u Crnu Goru, a rijetki su ostajali u Srbiji.

Izvlačenje pojedinaca, a i većih ljudskih skupina, organizovale su i pomagale humanitarne organizacije i humani ljudi, koji su mađarskim okupatorskim vlastima isplaćivali otkupnu cijenu i davali određene garancije za oslobođene logoraše. Međutim, najveći dio njih je osjetio sve nevolje teškog logorskog života, u ropstvu, svakovrsnoj oskudici, gladi i studeni, u umiranju bez lijekova i ikakve ljekarske pomoći.

Život u logoru, patnje kojima su njegovi sužnji bili izloženi, naročito u toku prve zime (1941/1942), kao i načine uzajamne pomoći, oblike organizovanja, njihovo okupljanje i doprinos

jugoslovenskoj Narodnooslobodilačkoj borbi, čijim su se nerazdvojnim djelom počeli sve više osjećati, veoma je teško opisati.¹⁵

U uslovima logorskog života, mnogih skojevci i članovi KPJ, koji su se tamo zatekli, i povezivali su se i održavali borbeni moral i koristili stečeno iskustvo iz bogatog i sadržajnog rada „Preporoda“. Takvi pojedinci, kasnije su se razvili u istaknute organizatore NOP-a.

Ratnu katastrofu, težak poraz Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. i njenu kapitulaciju pred diktatom fašističkih sila, najteže su doživjeli ratnici iz Prvog svjetskog rata. Država koju su i oni stvarali, za koju su krvarili na mnogim evropskim bojištima, državna tvorevina, za koju su vjerovali da je ostvarenje vjekovnih težnji Jugoslovena, odjednom je nestala. Ali njihove nevolje se nijesu na tome zaustavile. Doživjeli su ličnu tragediju kada im je naređeno da bez izuzetka, milosti ili prigovora, u roku od nekoliko dana ili sati napuste svoja nova ognjišta i da se sa cijelom porodicom, bez igdje ičega upute u neizvjesnost.

Ovoga puta sve te ratne nedaće sručile su se na cijelu porodicu. U izgon ili u logor, uz već ostarjele ratnike sa zavežljajima u rukama, kretala su i njihova đeca, ponegdje i već pristigla unučad, vođena za ruku ili nošena u naručju.

Ubrzo su mnogi stari ratnici počeli da shvataju koliko su njihova đeca, komunisti i drugi pripadnici naprednog pokreta bili u pravu kada su im govorili da Kraljevina Jugoslavija nije sazdana na čvrstim temeljima, da je mnogo u njoj nacionalne nepravde i socijalne bijede, da je u njoj vladala velikosrpska hegemonistička klika na čelu s monarhom i dvorskom kamarilom. Takva vlast će paktirati i sa crnim đavolom samo da bi sačuvala svoje privilegovane pozicije, a neće voditi brigu o odbrani zemlje i

¹⁵ Isto, 199.

narodnim interesima.¹⁶ Brzim slomom, okupacijom Jugoslavije i teškim posljedicama koje su iz toga proistekle za cio narod - sve se to i pred njihovim očima na najžalosniji način potvrdilo. Uostalom, i oni su se kao dobrovoljci i naseljenici uvjeravali da ta vlast često drži stranu veleposjednika i bogataša.

Kod starih ratnika ubrzano je sazrijevala svijest o neophodnosti kretanja novim putevima - onim kojim su već uveliko pošla njihova deca. Stoga nijesu bili rijetki slučajevi da su i stariji prolazili sve teškoće partizanskog rata, intenzivnog i neprekidnog rada za NOP, što je bilo izraženo i Partizanskim spomenicama 1941. i na grudima ratnika iz Prvog svjetskog rata.

Naseljenici koji su dospjeli u logore dostojanstveno su se držali. Gotovo da nema primjera da se neko stavio u službu okupatora, prihvatio tuđe državljanstvo i slično, što je bio uslov za promjenu njihovog statusa. Takvo isto opredjeljenje pokazali su u mnogim krajevima zemlje gdje su dospjeli naseljenici iz Bačke, posebno pripadnici pokreta „Preporod“. Ogromnom većinom su se opredijelili za NOP već u ustaničkim danima 1941. i na razne načine su se uključili u borbu. Nalazimo ih gotovo u svim krajevima Jugoslavije.

Za sliku o kretanju i držanju naseljeničkog stanovništva iz Bačke u toku Drugog svjetskog rata može da posluži kao ilustrativan primer Dobrovoljačko Selo. Od ukupno 1102 stanovnika (kojih je u porodicama dobrovoljaca bilo 794), 1941. godine u tom selu, njih 516 je otjerano u logore u Mađarskoj, a 16 u zarobljeništvo, 192 bili su raseljeni po salašima, a samo 8 ih je ostalo u selu. U razne krajeve zemlje prešli su: u Srbiju 238, u Crnu Goru 94, u Liku 22, Hercegovinu 3 i u razne druge krajeve 12. Od ovoga broja učestvovali su u NOB-u kao borci njih

¹⁶ Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke – na putu k novoj*

195, od kojih je 36 poginulo u ratu. Osim toga, iz ovog sela bilo je 8 žrtava fašističkog terora, a jedan broj je umro u logorima ¹⁷ Gotovo svi odrasli stanovnici učestvovali su u NOP-u.

Od 36 poginulih boraca iz Dobrovoljačkog Sela (Višnjevca) više od polovine njih se uključilo u borbu još u ustaničkim danima 1941, od kojih su trojica bili i istaknuti organizatori ustanka i rukovodioci u svom kraju: Aleksandar Adžo Maksimović (proglašen za narodnog heroja) i Ilija Lubarda - oba u Crnoj Gori, Stevo Banjanin je u Šumadiji postao istaknuti partijski radnik. Među preživjelim borcima iz Višnjevca više od deset njih je nosilaca Partizanske spomenice 1941.

Slična je situacija bila sa stanovništvom iz ostalih naseljeničkih mjesta, naravno u različitom obimu zavisno od okolnosti.

U ovim razmatranjima značajno je navesti još jednu činjenicu. Riječ je o tome da su se za NOP opredjeljivali ne samo raniji članovi Partije i SKOJ-a, nego i svi omladinci i omladinke koji su na razne načine bili uključeni u rad (članovi vaspitnih i drugih omladinskih grupa, sportski aktivisti i dr.) a i stariji ljudi. Posebno je karakteristično uključivanje cijelih porodica u NOP. Na primer, iz Žednika ili iz Dobrovoljačkog Sela desetine porodica su se u cjelini uključile u aktivan rad za NOP, još od ustaničkih dana. Porodica Crnogorca Stanka Ivanovića iz Žednika se 1941. našla u Crnoj Gori. Od njih sedmoro (uključivši oca i majku), dvoje su poginuli kao prvoborci, a četvoro su nosioci Partizanske spomenice 1941, među kojima i sam Stanko, ratnik iz Balkanskih i Prvog svjetskog rata.¹⁸

¹⁷ Mila i Dimitrije Bajalica, *Monografija sela Višnjevac*, Subotica, 1982, 232-233; 235-236.

¹⁸ Pero Damjanović, *Preporod na ravninama Bačke – na putu k novoj Jugoslaviji*, Subotica, 1990, 203.

Poslije Drugog svjetskog rata, preživjeli crnogorski naseljenici se vraćaju na svoja ognjišta u panonskoj pitomini, neki iz logora, neki iz izbjeglišta a najbrojniji kao demobilisani vojnici, učesnici NOB-a. Mnogi od njih su se poslije rata istakli kao visoki društveno-politički funkcioneri, mnogi su postali narodni heroji, a brojni su odabrali karijere profesionalnih vojnika.

Po Pavlu Mićunoviću Mićunu, crnogorskom kolonisti, poginulog u NOB-u, Karkatur se zove - Mićunovo! Po mnogim Crnogorcima ulice širom vojvođanskih gradova i sela nose imena. Posebno se brojnošću ulica nazvanim po njemu ističe ime Ilije Lubarde.